

УДК902.2(477.51)«10/12»

Олександр Шугалій

БАШТИ ТА БАШТОПОДІБНІ СПОРУДИ ЧЕРНІГОВА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ

DOI: 10.58407/litopis.230103

© О. Шугалій, 2023. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7048-7294>

*Метою публікації є висвітлення обставин та характеру використання в давньоруській фортифікації таких елементів, як «башта» та «вежа», а також їх відображення в тогочасних писемних та зображальних джерелах. Дослідження проведене на прикладі центру Чернігівського князівства, який в часи Русі мав потужні укріплення у вигляді декількох ліній ровів та стін. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та об'єктивності. Використані **методи** аналізу, синтезу, індукції. **Наукова новизна** публікації полягає в характеристиці окремого фортифікаційного елементу, який раніше часто розглядався лише в комплексі із лінійними укріпленням давньоруських міст і не був предметом конкретного історичного дослідження. **Висновки.** Незважаючи на проведені протягом ХХ–ХХІ ст. на території Чернігова археологічні дослідження, в історіографічній традиції панує думка, що міські укріплення склалися із валів, стін із баштами та ровів. У ході проведеного дослідження можна зазначити, що станом на 2022 р. відомо про 16 споруд, які типологічно можна вважати баштами, з яких лише 4 належать до загальноміських укріплень проізного комплексу. Решта ж являють собою елементи садибної забудови. Отже, можна стверджувати, що роль башт у стінових укріпленнях давньоруського Чернігова є децю перебільшеною.*

Ключові слова: башта, вежа, давньоруський Чернігів, фортифікації, топографія.

Під час створення художніх реконструкцій давньоруських міст автори зазвичай зображають доволі значну кількість оборонних башт – як проїзних, так і «глухих». У літературі також можна зустріти інформацію про те, що майже кожне давньоруське місто було захищене валом із ровом та дерев'яними стінами з баштами. Графічні реконструкції Чернігова, що маємо на сьогодні, виконані в другій половині ХХ ст. Г. Петрашем¹, А. Карнабідом², В. Михайлюком³, відображають саме цю тенденцію. Протягом ХХ та ХХІ ст. у Чернігові були проведені активні археологічні дослідження, які надали значний обсяг інформації про топографію міста, однак питання існування такого елементу фортифікації міста, як «башта», до сьогодні окремо не було розглянуто. Це визначило основну мету запропонованої роботи, яка полягає у визначенні місця башт у системі оборонних споруд давньоруського Чернігова на підставі аналізу джерел.

Дерев'яні та дерево-земляні середньовічні оборонні споруди стали предметом наукового вивчення ще в ХІХ ст. у праці Ф. Ласковського⁴. На початку ХХ ст. вийшла узагальнювальна праця, присвячена фортифікації Давньої Русі, авторства М. Фриде, в якій він відзначав доволі широке використання в середньовічних оборонних конструкціях такого елементу, як «башта»⁵. На його думку, башти були в переважній більшості зрубними конструкціями підквадратної форми, які виступали за лінію стін і підвищували їх стійкість на рельєфі. Однак існування таких конструкцій підтверджувалося лише досить пізніми дже-

¹ Петраш Г. Чернігів в ХІІ ст. Полотно, олія. Чернігів, 1971. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Відділ музейної та науково-фондової діяльності. Кн-128 И-2-751.

² Карнабед А.А. Чернігів в ІХ–ХІІІ ст. Варіант реконструкції. Чернігів. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Відділ музейної та науково-фондової діяльності. Дагр-1660/3.

³ Михайлюк В. Панно «Чернігів ІХ–ХІІІ ст.». Полотно, олія. Чернігів. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Відділ музейної та науково-фондової діяльності. Дагр-7.

⁴ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург: Тип-я императорской академии наук, 1858. Ч. 1: Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII века. С. 93–99.

⁵ Фриде М.А. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам. *Известия Российской академии истории материальной культуры*. 1924. Т. III. С. 137–139.

релами, її використання в дерево-земляних фортецях Русі X–XIII ст. нічим не було обґрунтованим.

Б. Рибаків під час проведених у 1950-х рр. у Любечі та Вжищі археологічних досліджень виявив декілька котлованів споруд, які пізніше реконструював як башти⁶. Він уважав, що на території дитинця Вжища був виявлений котлован кутової, шестикутної (за визначенням науковця) башти. Всередині укріплення містилася ще одна, окремо розташована, восьми- чи дванадцятикутна вежа-донжон каркасно-стовпової конструкції. Значно потужнішими, за свідченням Б. Рибаків, були укріплення Любеча. На реконструкції середньовічного феодального замку Любеча дослідник зобразив дерев'яну вежу-донжон. За інтерпретацією автора, ця чотириповерхова, близька до квадрату за формою споруда слугувала житлом «управителя замку». Дві башти, на думку Б. Рибаків, фланкували в'їзд до Любеча, а ще чотири – кути стін замку. Така насиченість вежами доволі невеликого дитинця міста водночас з їх відсутністю на інших давньоруських пам'ятках здавалася дещо дивною. Уже на початку XXI ст. дослідники виявили раніше невідоме зображення любецького замку, виконане на основі опису початку XVII ст.⁷ Фортечні укріплення за формою та локалізацією мали високу ступінь спорідненості із реконструкцією Б. Рибаків. Це дало змогу припустити, що автор реконструкції давньоруського Любеча інтерпретував фортифікаційні споруди XVII ст. як середньовічні. Ураховуючи це, варто з обережністю використовувати висновки Б. Рибаків стосовно укріплень давньоруського Любеча та давньоруської фортифікації в цілому.

У другій половині XX ст. до розгляду проблеми поширення башт на території Русі впродовж X–XIII ст. звернувся П. Раппопорт⁸. Спираючись на результати здійснених на той час археологічних робіт, він дійшов висновку, що на території Південної Русі в X–XIII ст. практика використання оборонних башт не набула поширення. Висновок дослідника спирався на відсутність писемних згадок про башти в літописах, а також на відсутність даних про фіксацію таких споруд археологами. П. Раппопорт вважав, що використовувати башти у фортифікації Східної Європи починають лише з XIV ст. у зв'язку із появою вогнепальної зброї. Водночас П. Раппопорт зазначив, що в давньоруський час були поширені баштоподібні надбудови над проїздами в лінії фортифікації або по боках від неї. Ці конструкції, на його думку, відповідали літописним термінам «*вежа*» та «*столн*». Цими ж термінами в літописах позначалися муровані башти замків Польщі та Угорщини – країн, де впродовж XIII ст. набула поширення традиція спорудження кам'яних веж.

Спираючись на матеріали археологічних досліджень другої половини XX ст., Ю. Моргунов визначив, що в лінійних давньоруських укріпленнях доволі часто простежуються виступи зрубних конструкцій у бік рову⁹. Такі виступи робилися задля підвищення стійкості конструкції та запобігання сповзанню стін до рову. Аналогічну роль у західно-європейській фортифікації виконували кам'яні башти по лініях стін. Це засвідчувало те, що саме будівництво башт у лініях дерево-земляних укріплень не було необхідністю. Ю. Моргунов також зазначав, що в Західній Європі башти були необхідним елементом оборони, оскільки використовувалися для ведення бокового обстрілу під час облоги, однак (як засвідчують джерела), використання луків та самострілів під час штурму фортець не набуло на Русі такого поширення, як у Західній Європі.

На думку Ю. Моргунова, розповсюдження на території Русі набули окремо розташовані баштові конструкції, які в переважній більшості використовувалися для спостереження. Під час облоги міста така конструкція могла також використовуватися для захисту мешканців фортеці як останній рубіж оборони.

Через обмеженість зображальних джерел часів Давньої Русі сьогодні майже відсутні тогочасні візуалізації башт та інших елементів фортифікації. Єдиним відомим зображенням оборонної споруди, датованим X–XI ст., на сьогодні є зображення на металевій пластині, яка походить з городища Княжа гора (с. Пекарі Черкаської області). На пластині, окрім ділянки фортечної стіни із заборолом, зображена триярусна башта з шатровим верхом. Г. Мезенцева вважала, що це зображення укріплень городища Княжа гора¹⁰. Відповідно до цього, башту на зображенні вона інтерпретувала як надбрамну в'їзну вежу на городище, а виявлене під час археологічних досліджень заглиблення в лінії укріплень визначила як котлован цієї вежі. Згідно із цим висновком дослідниці, на реконструкції міста

⁶ Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный Вжиж. *По следам древних культур. Древняя Русь*. Москва, 1953. С. 115–116.

⁷ Кондратьев И.В. Любечский замок: в поисках символов и смыслов. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2021. Т. 29, № 1. С. 114–129.

⁸ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. С. 135–136.

⁹ Моргунов Ю.Ю. Древне-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. Москва: Наука, 2009. С. 137–138.

¹⁰ Мезенцева Г.Г. Древнерусское место Родень. Княжа гора. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. С. 23.

Родень вежа була візуалізована як головний в'їзд на територію дитинця. При цьому інших подібних споруд по периметру стін на реконструкції не позначали. Утім, немає жодних доказів, що на пластині з городища Княжа гора дійсно зображено укріплення саме цього городища. Не доведено також, що ця пластина походить з території Русі. Ураховуючи, що матеріали городища містять значну кількість предметів західноєвропейського та східного імпорту, пластина могла походити з дуже віддалених від Подніпров'я територій.

Значна кількість зображень давньоруських міст та їх оборонних споруд із баштами міститься в мініатюрах Радзивилівського літопису¹¹. Однак слід ураховувати, що створювалися всі ці мініатюри у другій половині XV ст., у часи, коли спорудження башт набуло найбільшого розповсюдження. Саме цим, імовірно, обумовлена наявність на мініатюрах майже в кожному зображенні міста однієї чи декількох веж. Водночас слід ураховувати, що, на думку дослідників, автори мініатюр могли користуватися більш ранніми зображальними джерелами¹². На це, серед іншого, указує різниця в зображеннях одного й того самого міста в різних мініатюрах. Так, укріплення Чернігова містяться на п'ятнадцяти мініатюрах, де зображені події 1068–1159 рр. Одинадцять із них відповідають проміжку часу з 1135 до 1159 рр., коли на сторінках літопису доволі докладно описуються події, пов'язані з Черніговом. Аналіз зображень дозволяє стверджувати, що дев'ять мініатюр, що відображають події 1068–1138 рр., виконані одним майстром (умовно визначеним дослідниками як «майстер Б»), а шість за 1151–1159 рр. – іншим («майстер В»). Перший із цих майстрів зображав Чернігів переважно в символічному вигляді чотирикутної двоярусної башти, збудованої з каменю. Винятком є відображення подій 1078 р., де на мініатюрі зображено дві подібні за будовою башти. Одна з них являє собою літописні «східні від Стрижня» ворота, які були спалені нападниками, а друга – укріплення Дитинця.

Більш різноманітні зображення Чернігова авторства другого з майстрів. Чотири його мініатюри зображають облогу Чернігова 1152 р. На них художник показав місто не у вигляді однієї символічної башти, а додав лінію стін Дитинця, до якого тікають мешканці. У середині Дитинця він зобразив ще одну башту, доволі нетипово, у вигляді стилізованого хреста. На іншій мініатюрі цього автора подані укріплення Острогу та Передгороддя, також у вигляді стін та башти, з бійниці якої проглядається мортира (можливо: переосмислення автором давнього зображення відповідно до звичних йому реалій). Відступ військ нападників після невдалої облоги зображено на фоні стін міста, над якими стилізовано показано золочені бані чернігівських соборів. Загалом можна стверджувати, що другий майстер прагнув якомога краще зобразити місто. Варіативність образів населеного пункту та зображень по-різному його окремих структурних частин може свідчити про високий рівень обізнаності автора із першоджерелом ілюстрацій, яке, на жаль, утрачене. Утім це може свідчити і про його обізнаність з Черніговом та намагання відобразити знайоме йому місто.

Як уже зазначалося, у писемних джерелах, які репрезентовані, перш за все, літописними зводами, фігурують терміни «вежа» та «столп» (на це свого часу звертав увагу П. Раппопорт). Лише в XVI ст. набуває поширення лексема «башта». Уперше термін «вежа» згаданий під 946 р. в описі захоплення міста Іскоростеня військами княгині Ольги («...голуби же и воробьево полетъша въ гнъзда своя, ови въ голубники, вработъе же подь стръхи и тако възгарахуса голубъници, ово клъти, ово вежъ, ово ли одрины, и не бѣ двора идеже не горяще»). А. Новосельцев вважав, що в такий спосіб названі фортифікаційні споруди, причому це можуть бути як укріплення міста, так і локальні, можливо, господарські споруди. В. Козюба під час аналізу цього літописного уривку зазначив, що вежі розташовувалися у дворах мешканців міста, але не були фортифікаційними спорудами в прямому розумінні цього слова¹³. Найімовірніше, це були високі баштоподібні, можливо, багатоярусні господарські споруди, які за необхідності могли виконувати оборонні функції. Натомість, на думку Г. Борисевича, літописні «вежі» представляли собою багатоярусні конструкції, які були праобразом терема і сформувалися як частина боярської садиби ще в першій половині X ст.¹⁴

Достатньо вагому інформацію про баштоподібні конструкції на території Чернігова дає археологія. На сьогодні на території міста археологічно були зафіксовані залишки щонайменше одинадцяти об'єктів, які можна інтерпретувати як башти. Більшість із них окремо розташовані посеред міської забудови. Про археологічне дослідження залишків потужної башти в передмісті Чернігова згадував Б. Рибаків. Вона була виявлена в 1958 р.

¹¹ Радзивилівская летопись. *Электронная энциклопедия и библиотека Руниверс*. URL: https://runivers.ru/doc/rusland/letopisi/?SECTION_ID=19639.

¹² Рыбаков Б.А. Из истории культуры Древней Руси. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1984. С. 188–189.

¹³ Козюба В.К. Садиба X–XIII ст. (за матеріалами південноруських земель): дис. ... канд. Київ, 2016. С. 71–73.

¹⁴ Борисевич Г.В. Хоромное зодчество Новгорода. *Новгородский сборник* / Ред. Б.А. Колчин. Москва, 1982. С. 282–283.

на території літописного Передгороддя під час досліджень І. Єдомахи¹⁵ (Рис. 1). Щонайменше двоярусна споруда із котлованом близької до овалу форми була заглиблена в материковий ґрунт на 2,9 м. За свідченнями дослідника, фіксувалися сліди двох глинобитних печей, одна з яких збереглася лише в якості скупчення печини та шлаків і, найімовірніше, упала з другого ярусу. Котлован споруди був укріплений обабіч та колодами по периметру стін. Також фіксувалися сліди двох стовпів діаметром 0,4–0,45 м, які мали б підтримувати дах. Вхід у вигляді декількох материкових уступів та один з опалювальних пристроїв простежувався із західного боку споруди. На думку І. Єдомахи, споруда могла мати господарське призначення, а нижній її ярус міг використовуватися як холодна комора для зберігання продуктів. Водночас він не виключав, що це могла бути оборонна вежа-донжон, нижній ярус якої використовувався для зберігання припасів. Сама ж конструкція, датована кінцем XI – першою половиною XII ст., входила до комплексу однієї із великих садиб Передгороддя.

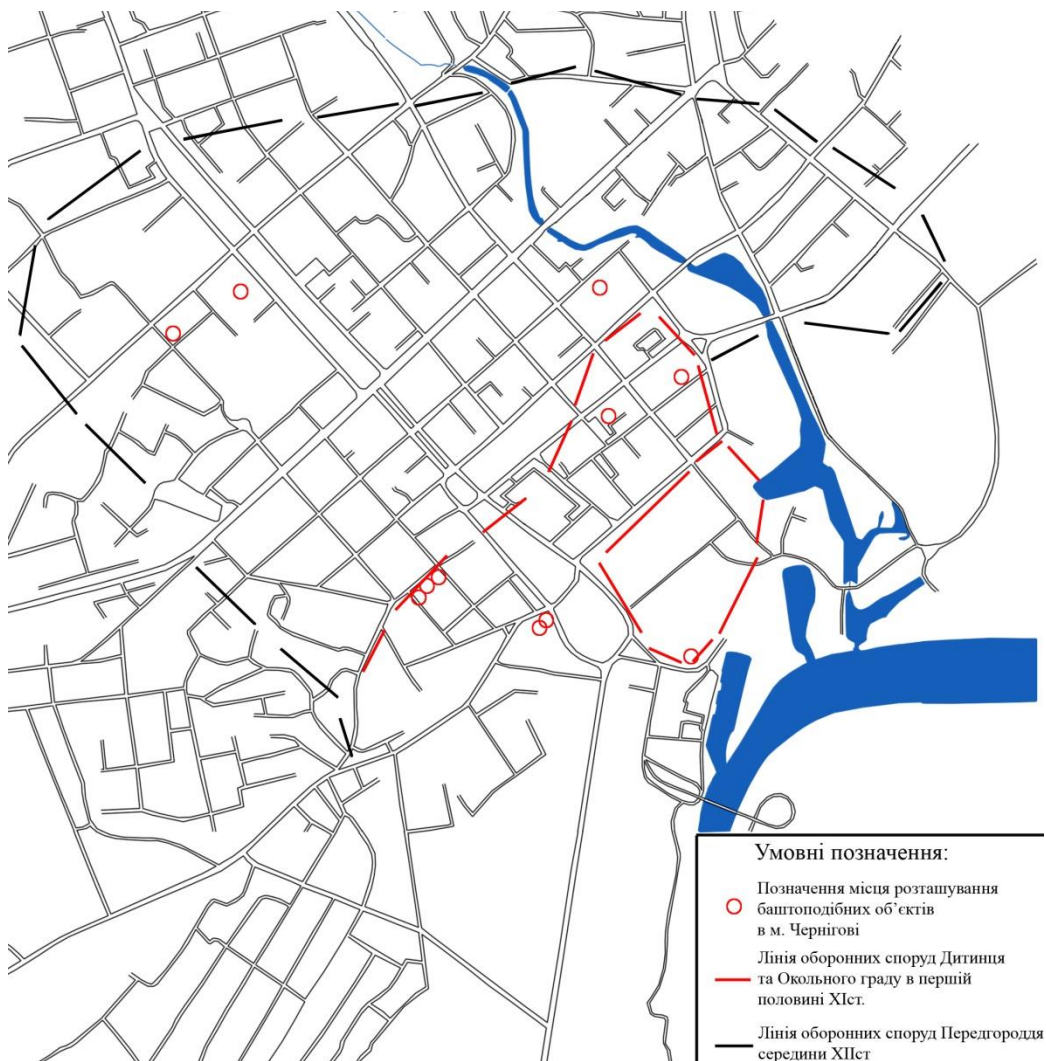

Рис. 1

На території Передгороддя було виявлено ще декілька споруд, які могли бути інтерпретовані як башта¹⁶. Так, під час археологічних досліджень 1987 р. був зафіксований котлован споруди овальної форми, розмірами 2,85 x 2,1 м, заглиблений у материк на 2,4–

¹⁵ Дневник Черниговской археологической экспедиции, 1958 год. *Державний архів чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. Р-2124. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 1–64.

¹⁶ Звіт про охоронно-археологічні роботи на Чернігівському Посаді в 1987 р. Київ, 1988. Т. 3. Арк. 2–3. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Відділ музейної та науково-фондової діяльності. КН 1568/3.

2,45 м. На відміну від попередньої споруди, тут були відсутні стовпові ямки по центру, а в південно-східній частині фіксувався материковий уступ, завширшки до 1,6 м та заввишки відносно дна споруди до 2 м. Основний об'єм котловану був заповнений світло-сірим та сірим супіском, а зверху – темно-сірим гумусованим супіском. У заповненні містилося три ковани цвяхи та три металеві предмети. На підставі знахідок керамічного матеріалу споруда була датована кінцем XI – першою половиною XII ст. Зазначимо, що ця споруда знаходилася в куті однієї із міських садиб XII ст., який виходив на провулок чи вулицю з проїздом завширшки 2,2–3 м. Таке її розташування може вказувати на поєднання в будівлі господарського та оборонного призначення.

Ще один схожий за конструкцією баштоподібний об'єкт був виявлений під час археологічних досліджень 1990 р. на території літописного Передгороддя неподалік від берега річки Стрижень¹⁷. У межі розкопу увійшла частина котловану споруди округлої форми, заглибленої в материковий ґрунт майже на 3 м. Поруч із нею було виявлене скупчення людських кісток не в анатомічному порядку (верхня половина тулуба людини та три черепи), які могли бути рештками загиблих жителів міста. На основі знахідок керамічного матеріалу споруда була датована XII ст. Її також можна інтерпретувати як вежу на території однієї з міських садиб.

Схожі за конструкцією та призначенням споруди були виявлені і на території Окольного граду. Один із таких об'єктів розташовувався в північно-східній частині Окольного граду, неподалік від заплави річки Стрижень¹⁸. Уціліли залишки його котловану округлої форми. Розміри котловану сягали 3,8 м по верхньому краю та 1,5 м на рівні дна. Котлован був заглиблений у материк на 2 м. По його центру, на дні, розміщувалася стовпова яма діаметром 0,3 м. По контурах котловану фіксувалися ще 3 ями від стовпів меншого діаметра, що вказувало на каркасно-стовпову конструкцію споруди. Ураховуючи потужність котловану, виявлена будівля, імовірно, мала два поверхи, обидва з яких були холодними, адже решток опалювального пристрою не було виявлено. З північно-східного боку від споруди простежувалися рештки трьох різночасових ліній огорож, які проходили в напрямку південний схід – північний захід. Вони були представлені у вигляді канавок та стовпових ям, заглиблених у материк на 0,2–0,3 м. Канавка однієї з огорож проходила впритул до котловану башти, частково була ним перекрита. Імовірно, це була огорожа однієї із міських садиб, на території якої власники збудували невелику вежу, трохи посунувши існуючий тин. На основі датування керамічного матеріалу із заповнення котловану об'єкт було датовано XI ст.

Неподалік від схарактеризованого комплексу розташовувалася ще одна цікава споруда, яка могла представляти собою невелику башту в садибі жителя Чернігова¹⁹. Вона була виявлена в 2018 р. Округлий в плані котлован споруди діаметром 2,2 м був заглиблений у материковий ґрунт щонайменше на 1,85 м (верхня його частина була знищена котлованами більш пізніх споруд). У північній частині на дні котловану була «сходинка» розмірами 0,9x0,65 м заввишки 0,56 м. У котловані також були виявлені рештки згорілого дерева, котрі належали до перекриття або обшивки стін. Стовпових ям, які можна пов'язати з конструкцією цієї споруди, не виявлено. У заповненні цього об'єкту містилися фрагменти кругового та ліпного посуду X ст., фрагмент стінки амфори, вироб з чорного та кольорового металів, уламки скляних браслетів. Серед знахідок в об'єкті була також серцеподібна поясна бляшка, характерна для IX – початку XI ст. Загалом же періодом існування споруди можна вважати X ст. Після того, як вона загинула в пожежі, котлован почали використовувати як смітник. Варто також зазначити, що на відстані 4 м на схід від її котловану проходили дві лінії канавок від огорожі, датованої X ст. Не виключено, що огорожа та схарактеризована споруда могли належати до одного комплексу забудови.

Ще два котловани споруд, які можна інтерпретувати як башти, були виявлені на території західної частини Окольного граду в 2018 р.²⁰ А. Казаков зазначив наявність на території розкопу на перетині вулиць Проспект Миру та вулиці Єлецька потужної огорожі, яка оточувала велику феодалську садибу. На його думку, у систему укріплень садиби входили й дві башти, від яких залишилися котловани округлої форми. Більший з котлованів мав діаметр 4,1 м по верхньому краю, завглибшки був 2,1 м. Глибина меншого котловану

¹⁷ Ногин Э.В. Исследования на посаде древнерусского Чернигова в 1990 году. *Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*: Матеріали міжнар. наук. конф., м. Чернігів, Чернігів, 1992. С. 92–93

¹⁸ Сохацький В.В. Раскопки на территории «окольного града» древнего Чернигова в 1993 году. *Археологічні старожитності Подесення: матеріали іст. археолог. семінару, присвяч. 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова, 22–23 вересня 1995 р.* Чернігів, 1995. С. 137–140.

¹⁹ Жаров Г., Новик Т., Черненко О. Дослідження на території окольного граду стародавнього Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* 2020. С. 272–274.

²⁰ Казаков А., Рижий В., Булах О. Науково-рятівні дослідження в Чернігові у 2015–2018 рр. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 489–494.

дорівнювала 1,6 м, а діаметр 3,5 м. Судячи із розмірів котлованів, обидві споруди мали щонайменше два поверхи. Датований весь комплекс був XII ст. Зафіксовані на території Окольного граду об'єкти, які можна було б реконструювати в якості веж, досліджувалися не лише в садибах місцевих жителів. У структурі оборонної лінії цієї частини міста були виявлені залишки чотирьох споруд, інтерпретовані Ю. Ситим як оборонні башти²¹.

Перша з них знаходилася поруч із проїздом, який вів з території Окольного граду до Передгороддя. Конструктивно це була округла в плані споруда з розмірами котловану 4,6x5,2 м, заглиблена в материк на 3 м. Стінки котловану мали ухил до центру дна. У котловані споруди не фіксувалися стовпові ями. У заповненні були виявлені фрагменти керамічних виробів XII – початку XIII ст. та речі з металу (хрестик із кольорового металу та фрагмент залізного серпа). З іншого боку від проїзду, майже паралельно першому котловану, розміщувався котлован синхронної, меншої за розміром (3x3,5 м) округлої споруди. Припустимо, що ця споруда також виконувала оборонні функції, хоча й мала значно скромніші розміри.

Важливо, що котлован більшої із цих споруд перекривав котлован підквадратної в плані будівлі, котра розміщувалася на лінії оборонного валу. Її розміри становили 2,8x3,2 м. Паралельно їй розміщувалася схожа споруда, яка трохи відрізнялася за розмірами, що становили 2,2x2,6 м. Обидві споруди були каркасно-стовпової конструкції та, припустимо, виконували оборонну функцію. Ураховуючи їх взаємне розташування одна до одної та до насипу валу, припускаємо, що це могли бути башти проїзду до Окольного граду. На основі матеріалу із заповнення їх спорудження можна віднести до кінця XI – початку XII ст., а період функціонування визначити в межах першої половини XII ст. Найімовірніше, вони зазнали руйнувань під час однієї з облог міста середини XII ст., після чого були розібрані, а замість них зведені нові споруди з округлими котлованами²².

До елементів оборонної лінії Окольного граду може входити також об'єкт, виявлений А. Казаковим у 1995 р. за 100 м на північний схід від вже згаданого проїзду²³. У межі розкопу потрапив котлован від глибокої округлої споруди діаметром близько 5 м. На думку А. Казакова, це могла бути шести- або восьмикутова середньовічна вежа, яка використовувалася для спостереження та обстрілу ворога під час облоги. На жаль, відсутні точні відомості про її розташування відносно лінії валу Окольного граду та датування.

На території літописного Дитинця наразі відомо про знахідки двох конструкцій, які вважаються залишками веж. Одна з них була виявлена під час археологічних досліджень О. Черненко та А. Казакова у 2006 р. неподалік від т. зв. Погорілих воріт дитинця, поблизу лінії давнього валу²⁴. Конусоподібний котлован будівлі (звужувався до низу) сягав діаметру 4 м по верхньому краю, а його глибина була трохи більше 2 м. У центрі котловану на дні була яма від центрального стовпу. Датована ця споруда була кінцем XI – першою половиною XII ст. Хронологічно це відповідало часу перебудови лінії зовнішніх укріплень Дитинця. З огляду на це не виключено, що вежа була споруджена разом з новим рядом зрубних стін.

На території «Цитаделі», яка знаходилася в південній частині Дитинця давньоруського Чернігова, у 1989 р. був виявлений котлован великої багатопверхової споруди площею близько 100 м², котра мала прямокутну у плані форму²⁵. Котлован її був заглиблений у материк на 2,5 м. В. Коваленко та П. Гребінь дійшли висновку, що це – башта, яка мала щонайменше два поверхи. Дослідники зазначають, що споруда за час свого існування зазнала п'яти реконструкцій, у ході яких відбувалася підсіпка ґрунту на дно котловану та укріплення стін обабочами. На четверту реконструкцію, яка відбулася в другій половині X ст., припадало спорудження глинобитної печі. Період появи башти віднесено до другої половини IX ст. на підставі знахідок фрагментів ранньогончарної кераміки на рівні долівки. Час ліквідації башти, на їх думку, припадав на час правління в Чернігові Мстислава Володимировича (1024–1036 рр.). Після знищення цієї старої башти на відстані 10 м від краю тераси була побудована нова вежа. У плані вона була округлою та мала діаметр до 9 м, котлован був заглиблений у материковий ґрунт на 3,55 м. В. Коваленко зазначив, що за часи існування цієї споруди впродовж XI ст. відбулося щонайменше три її реконструк-

²¹ Новик Т.Г., Ситий Ю.М. Дослідження проїзду в оборонному валу чернігівського Третяка. *Чернігівські старожитності*. 2008. № 1. С. 80–83.

²² Ситий Ю. Вклад А. В. Шекуна в дослідження території Третяка в Чернігове. *Карнабідівські читання*. 2021. № 5. С. 245–262.

²³ Казаков А., Моця О. Давньоруський Чернігів. Київ, 2011. С. 101.

²⁴ Казаков А., Черненко Е. Чернігівський детинець IX–XIII вв. в світле нових археологічних матеріалів. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. 2007. № 1. С. 119–125.

²⁵ Гребень П., Коваленко В. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. *Старожитності Південної Русі: матеріали III іст.- археол. семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*, м. Чернігів. Чернігів, 1993. С. 13–24.

ції. У котлованах обох башт (і більш ранньої, і пізнішої) не фіксувалися сліди пожеж. Тому не виключено, що вони були розібрані під час перебудови оборонних споруд. Дослідники характеризують другу башту як «більш потужнішу». Це дає змогу припустити, що на час її створення давніша вежа не відповідала потребам оборони міста.

До початку XII ст. належить зведення нової триповерхової споруди зрубного типу, яка мала потужну підлогу із обалолів, значно заглиблену в материк. Призначенням першого поверху було зберігання меду, про що свідчать залишки понад 30 згорілих ємностей із залишками сот. Другий поверх дослідники охарактеризували як житловий через наявність розвалу глинобитної печі. Третій зберігся найгірше, він міг мати доволі легку конструкцію із навісом і представляти собою оглядовий майданчик. За матеріалами, знайденими в заповненні котловану цієї вежі, дослідник відніс її загибель до першої половини XII ст. Її руйнування відбувалося внаслідок сильної пожежі, про що свідчив прошарок прокаленого ґрунту потужністю 0,05–0,1 м. Припустимо, що руйнування вежі можна пов'язати з літописною згадкою про облогу Чернігова Юрієм Долгоруким у 1152 р.

Щодо призначення всіх трьох згаданих споруд, то тут В. Коваленко та П. Гребінь зазначають, що всі вони виконували схожу функцію – інтегрованої в оборонну лінію багатопверхової башти, яка використовувалася як медуша, в'язниця та сторожова вежа. Зазначимо, однак, що в розкопі не фіксувалися залишки клітей та городень, які могли б утворювати із вежею суцільну лінію оборони. Цей факт може свідчити про розташування конструкцій у середині укріплень Цитаделі. Варто відмітити, що на території Цитаделі було зафіксовано існування укріплень зрубного типу, які були синхронні часу спорудження другої вежі (перша третина XI ст.). Ці укріплення були реконструйовані наприкінці XI – у першій половині XII ст., тобто в час спорудження третьої вежі. Сліди більш ранніх укріплень, навіть у вигляді огорожі із гостроколу, на Цитаделі виявити не вдалося. Це може свідчити про відсутність стаціонарних укріплень цього часу. У такому разі перша з досліджених веж могла використовуватися суто для здійснення спостереження. Не виключено також, що всі три згадані вежі були аналогами західноєвропейських донжонів, котрі суміщали в собі декілька функцій одразу.

Слід зазначити, що, окрім дерев'яних сторожових та оборонних веж, на території Давньої Русі по лінії укріплень будувалися вежеподібні споруди з цегли та каменю. Найчастіше вони мали вигляд брами з церквою над головним в'їздом у місто. Найбільш відомими прикладами таких споруд є Золоті ворота в Києві та Володимирі, в конструкції яких збереглися автентичні стіни в'їзного комплексу. У Чернігові подібні проїзди, які вели на територію міста, не виявлені. Утім у кількох випадках були досліджені проїзди до локальних укріплень на території Дитинця. Перша з таких конструкцій була виявлена В. Богусевичем під час досліджень 1953 р. перед Спасо-Преображенським собором²⁶. Від прямокутної у плані споруди 8x8 м збереглися фундаменти та рештки кладки двох паралельних стін завтовшки 2,4–2,6 м, які оформлювали проїзд завширшки 3 м. Над проїздом фіксувалися рештки циліндричного склепіння, а навколо розвалу стін були знайдені уламки тиньку зі слідами фрескового розпису та свинцеві листи покрівлі. На основі цих даних споруда інтерпретувалася В. Богусевичем як парадні ворота із надбрамною церквою. Цікаво, що, окрім решток брами, були виявлені фундаменти стіни, яка проходила в напрямку до споруди Спасо-Преображенського собору. Припускають, що це залишки стіни або галереї-переходу. Цей комплекс був датований у межах другої половини XII – початку XIII ст.

У 1985 р. були виявлені фундаменти в'їзду на територію князівського двору XII–XIII ст.²⁷ Вони являли собою дві паралельні муровані з плінфи стіни завдовжки 7,5 м та завтовшки 1,6–1,8 м. Доволі значна товщина стін та наявність навколо них великої кількості фрагментів свинцевої покрівлі, решток фрескового живопису та смальти, на думку В. Коваленка, свідчила про наявність надбрамної дзвіниці або невеликої церкви в надбудові другого ярусу²⁸. Ця проїзна брама була частиною огорожі князівського двору – гостроколу з потужних колод діаметром щонайменше 0,2–0,25 м.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що станом на 2023 р. на території середньовічного Чернігова виявлено сліди принаймні 12 дерев'яних споруд, які можна вважати вежами. Ще дві такі споруди через брак інформації можна вважати вежами умовно. Окрім цього, на території Дитинця були виявлені рештки двох мурованих брам, над конструкціями яких наймовірніше розміщувалися вежеподібні надбудови (храми).

Судячи із розмірів та конструктивних особливостей, більшість з виявлених баштоподібних споруд були двоярусними та мали каркасно-стовпову конструкцію із одним-двома

²⁶ Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 22–23.

²⁷ Там само. С. 20–21.

²⁸ Коваленко В. К топографии черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы исторического археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Київ: Наукова думка, 1990. С. 15–23.

опорними стовпами в центрі. У трьох з них (найбільших) вдалося зафіксувати сліди існування опалювального пристрою, що може вказувати на поєднання в них господарських, оборонних та житлових функцій. Чотири споруди відносилися до проїзного комплексу Окольного граду, усі ж інші знаходилися на території садиб містян або входили до системи укріплень цих садиб. Із них дві знаходилися доволі близько до міських укріплень, але не складали з ними загального оборонного комплексу. Отже, можна стверджувати відсутність на даний час інформації про використання башт або вежеподібних конструкцій у лінійних стінових укріпленнях давньоруського Чернігова, окрім проїзних комплексів.

References

- Chernenko, O., Yaroshenko, O. (2019). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. Kataloh [Monumental sights of Northern Left Bank of Ukraine since 11th–13th c. Catalogue]. Chernihiv, Ukraine.
- Hreben, P., Kovalenko, V. (1993). Doslidzhennia Verkhnoho Zamku v Chernihovi v 1989 r. [Research of the Verhniy Castle in Chernihiv in 1989]. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi – Ancients of South Rus*, P. 13–24.
- Kazakov, A., Chernenko, E. (2007). Chernyhovskiy detynets IX–XIII vv. v svete novykh arkhеологических материалов [Chernihiv Dytnets in the context of a new archaeological researches]. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy – Chernihiv in middle-age and early-modern period of Central-East Europe*, 1, P. 119–125.
- Kazakov, A., Motsia, O. (2011). Davnoruskyi Chernihiv [Chernihiv in Old Rus period]. Kyiv, Ukraine.
- Kazakov, A., Ryzhyi, V., Bulakh, O. (2019). Naukovo-riativni doslidzhennia v Chernihovi u 2015–2018 rr. [Scientific-rescuing researches in Chernihiv in 2015–2018]. *I Vseukrainskyi arkhеологичnyi zizd: materialy roboty – The first All-Ukrainian archeological congress: materials of work*, P. 489–494. Kyiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2021). Liubechskvi zamok: v dovsykh symvolov v smyslov [Liubech castle: in search of symbols and meanings]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, P. 114–129.
- Koziuba, V. (2016). Sadyba X–XIII st. (za materialamy pivdennoruskykh zemel) [A Homestead in 10th–13th c. (according to materials of Southern Rus)]. Kyiv, Ukraine.
- Morhunov, Yu. (2009). Drevo-zemlyannye ukrepleniya Yuzhnoi Rusy X–XIII vekov [Wooden-earth fortifications of South Rus of 10th–13th c.]. Moscow, Russia.
- Nohvn, E. (1992). Yssledovaniya na dosade drevnerusskoho Chernyova v 1990 roku [Research on the territory of the Posad of ancient Chernihiv in 1990]. *ArkhitECTURNI ta arkhеологичNI starozhytnosti Chernihivshchyny – Architecture and archaeological ancients of Chernihiv area*, P. 92–93.
- Novyk, T., Sytyi, Yu. (2008). Doslidzhennia prozidu v oboronnomu valu chemihivskoho Tretiaka [Research of entry area in defensive rampart of Chernihiv Tretiak]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 1, P. 80–83.
- Sokhatskyi, V. (1995). Raskopky na terytorii «okolnoho hrada» drevneho chernyova v 1993 roku [Researches on the «Okolnyi Hrad» area of ancient Chernihiv in 1993]. *Arkheologichni starozhytnosti Podessennia – Archaeological ancients of Podessennia*, P. 137–140.
- Sytyi, Yu. (2021). Vklad A.V. Shekuna v issledovaniya territorii Tretiaka v Chernigove [O. Shekun's contribution to the research of Tretiak territory in Chernihiv]. *Karnabidivski chitannia – Karnabid readings*, 5, P. 245–262.
- Zharov, H., Novik, T., Chernenko, O. (2018). Doslidzhennia na tervtorii okolnoho hrada starodavnoho Chernihova [Research on the territory of the Okolnyi Hrad of ancient Chernihiv]. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r. – Archaeological research in Ukraine 2018*. P. 272–274.

Шугалій Олександр Сергійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Shuhaliu Oleksandr – junior researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: Goodswimmer333@gmail.com

TOWERS AND TOWER-LIKE BUILDINGS OF CHERNIHIV OF OLD RUS PERIOD

The purpose of the publication is to highlight the circumstances and nature of the use in the Old Rus fortification such elements as "bashta" and "vezha", as well as their reflection in written and pictorial sources of the time. The study is conducted on the example of the center of Chernihiv principality, which at the time of Rus had powerful fortification in the form of several lines of ditches and walls. The methodological basis of the study is the principles of histology and objectivity. The methods used are analysis, synthesis, and induction. The scientific novelty of the publication lies in the characteristic of a separate fortification element, which was previously considered only in the complex with linear defensive structures of the old Rus cities, and was not the subject of a specific historical study. Conclusions. Despite the archaeological research conducted on the territory of Chernihiv in 20th–21th c. the historiographical tradi-

tion holds that the city fortifications consisted of ramparts, walls with towers and roves. In the course of the study it can be noted that as of 2022, there are known about 16 buildings, which can be typologically classified as towers, of which only 4 belong to the general city fortifications of the entry complex. The rest are elements of manor buildings. Thus, it can be argued that the role of towers in the linear fortifications of the Old Rus Chernihiv is somewhat exaggerated.

Key words: tower, turret, Old Rus Chernihiv, fortification, topography.

Дата подання: 7 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 24 січня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шугалій, О. Башти та баштоподібні споруди Чернігова давньоруського періоду. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 21–29. DOI: 10.58407/litopis.230103.

Цитування за стандартом APA

Shuhaliy, O. (2023). Bashty ta bashtopodobni sporudy Chernihova davnoruskoho period [Towers and tower-like buildings of Chernihiv of Old Rus period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 21–29. DOI: 10.58407/litopis.230103.

